

ПОХОВАЛЬНА КУЛЬТУРА КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ У ПРАЦЯХ УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті проаналізовано стан наукової розробки поховальної культури соціально-політичної еліти Гетьманщини протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст., зокрема висвітлені характеристики основних складових частин поховальної культури козацької старшини.

Ключові слова: козацька старшина, поховальна культура, духівниця, надгробний портрет, епітафія.

У вивченні поховальної культури козацької старшини другої половини ХVІІ–ХVІІІ ст. особливе місце посідають напрацювання другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Саме в цю добу дослідники привернули увагу до писемних, речових та зображувальних джерел, які ілюструють поховальну культуру соціально-політичної еліти другої половини ХVІІ–ХVІІІ ст.

У 1857 р. на сторінках «Черниговских губернских ведомостей» побачила світ стаття видатного українського історика О. Лазаревського «Духовниці». Вона стала чи не першою спробою аналізу текстів духівниць, з'ясування структури спадкових актів ранньомодерної доби. Докладно ознайомившись з текстами, О. Лазаревський визначив місце, яке вони займали у життєвому циклі представників козацької еліти другої половини ХVІІ–ХVІІІ ст., проаналізував причини, що спонукали представників козацької старшини укладати духівниці, з'ясував механізм написання і традиції зберігання [1, с. 152–160].

Аналізуючи зміст і структуру спадкових актів, О. Лазаревський виокремив саме духовну складову, наголосивши, що роздуми про тлінність життя, необхідність каюття та спокутування гріхів були природними та невід'ємними проявами поховальної культури козацької старшини. Відтак, духівниці як своєрідне виявлення цієї культури засвідчили, на думку історика, переконання і смаки представників військової еліти ХVІІ–ХVІІІ ст. на «порозі смерті». Тому О. Лазаревський справедливо зазначив, що «нельзя не желать, чтобы их побольше являлось в свет».

У розвідці «Похорони Запорожця в 1772 году» [2, с. 43–47] А. Скальковський реконструював поховальну церемонію, притаманну запорозькому козацтву. Нариси О. Ксензенка «Гетманская усыпальница» [3, с. 353–358] і А. Хатемкіна «К памятникам недавней старины в г. Козельце» [4, с. 413–424] містили унікальні відомості про облаштування родинних усипалень, поховальний інвентар, оздоблення трун і одяг гетьманів та козацької старшини.

У замітках В. Піскорського [5, с. 484–486], В. Ястребова [6, с. 80–82], В. Краснова [7, с. 5–10] йшлося про могили Б. Хмельницького, І. Мазепи, П. Дорошенка. О. Лазаревський на прикладі епітафії Є. Брежинської припустив, що часом вони складалися ще за життя тих, кому адресувалися [8, с. 180–181]. І. Єгоров засвідчив, що синодики ХVІІІ ст. інколи містили вірші про смерть [9, с. 169–170].

В останній чверті ХІХ ст. на сторінках «Киевской старины» з'явилася низка публікацій О. Лазаревського, присвячених надгробним портретам, зокрема, чернігівського полковника та генерального обозного Війська Запорізького Василя Дуніна-Борковського з Успенського собору Єлецького Свято-Успенського монастиря в Чернігові [10, с. 530–536], гадяцького полковника Михайла Бороховича з Успенського собору с. Лютенька на Полтавщині [11, с. 547–551], київського воеводи Адама Киселя з Максаківського Спасо-Преображенського монастиря на Чернігівщині [12, с. 745–750], стародубського вїта Спиридона Ширая з церкви Святої Трійці с. Спиридонова Буда на Чернігівщині [13, с. 398–400]. Саме завдяки публікаціям О. Лазаревського можна скласти уявлення про надгробні портрети, адже більшість з них згодом була втрачена. Студії О. Лазаревського створили підґрунтя для подальших досліджень українського надгробного портрету як частини поховальної культури представників соціальної еліти.

Увага О. Лазаревського до надгробних портретних зображень представників козацької старшини ХVІІ–ХVІІІ ст. була тісно пов'язана з його фундаментальною роботою з історії козацько-старшинських родів Гетьманщини, що отримала назву «Люди старой Малороссии» [14; 15; 16; 17].

Історик виділив надгробні портрети в окрему типологічну групу, відзначивши, що право на розміщення портретів над похованнями в церквах і монастирях належало здебільшого їх фундаторам.

О. Лазаревський першим опублікував віршований епітафійний напис 1683 р. на надгробному портреті фундатора церкви Св. Миколая Батуринського Миколаївського Крупицького монастиря Івана Домонтовича [18, с. 337]. Продовжив дослідження надгробних портретів як складової поховального обряду військової еліти Гетьманщини, «у склад котрого входило, між іншим заготовлення портрету і несення його за домовиною», К. Широцький. Мистецтвознавець й історик дійшов висновку, що поява надгробного портрету була тісно пов'язана з розвитком поховального ритуалу [19, с. 198–202].

На думку К. Широцького, надгробні портрети козацької старшини створювались заздалегідь, а обличчя домальовувалось після смерті. Про це свідчать «однакові постави фігур (пози), однаково незмінні положення голови, або всюди одні і тіж драпіровки, як це робили портретники». Традиція встановлювати надгробні портрети над похованнями, як гадав К. Широцький, була продовженням давнього звичаю нести за гробом хоругви (знамена), на яких розміщувались епітафії або зображення померлого [20, с. 200].

Є. Кузьмін у розвідці «Український живопис ХVІІ століття» відзначив наявність двох протилежних впливів: «Побут, уклад, смак, звички, весь життєвий і почасти політичний устрій ріднив Україну з Річчю Посполитою, віра ж, що так гостро і постійно ображалась представниками польської культури, мимоволі змушувала тиснутись до чужої, по суті, за духом Москви» [21, с. 455–482].

Аналізуючи розвиток українського портрету, авторитетні дослідники українського мистецтва Д. Щербаківський та Ф. Ернст у праці «Український портрет XVII–XX століть», виданій у 1925 р., відзначили, що для цього періоду характерними були портрети фундаторів, вотивні та надгробні. Вони пов'язали ці практики з греко-римськими скульптурними надгробними портретами [22, с. 11–12].

Надгробні портрети прилуцького полковника Івана Стороженка, бунчукового товариша Григорія Стороженка згадуються у студіях А. Стороженка [23, с. 577–579] та М. Стороженка [24, с. 167–173].

Відомий історик, архівіст, генеалог і мистецтвознавець В. Модзалевський (1882–1920) присвятив духівницям козацької старшини свою розвідку «Два старинных духовных завещания» [25, с. 92–117]. Він також висловив думку не тільки про необхідність впорядкування некрополя Чернігова, «на кладбищах которого, равно как и в монастырях и церквях, погребено немало деятелей на разнообразных поприщах», але й про копіювання і збереження епітафійних надписів: «Такие сведения очень часто можно найти только на надгробных памятниках, которые, при вообще плохом надзоре за ними на наших кладбищах, быстро приходят в разрушение» [26, арк. 1].

Генеалогічні розписи у капітальній праці В. Модзалевського «Малороссийский родословник» зазвичай закінчувались повідомленням про місця поховання представників козацької старшини.

У 1992 р. у збірнику «Чернігівська старовина» за редакцією О. Коваленка була опублікована студія П. Савицького та В. Модзалевського «Очерки искусства Старой Украины. Чернигов. В одной из глав, посвященной добі Гетьманщини, автори, спираючись на тексти духівниць, висвітлили специфіку релігійності представників тогочасної козацької аристократії, яка проявлялася «напередодні смерті» [27, с. 107].

О. Єфименко зауважила, що духівниці містили відомості про землеволодіння козацької старшини [28]. М. Грушевський на підставі тестаментів схарактеризував світогляд та культурно-побутові відносини волинського панства [29].

Поховальній культурі запорозького козацтва присвятив низку своїх розвідок Д. Яворницький. Він описав звичай козаків «прощатися зі світом» і завершувати своє життя у монастирі та поховальний церемоніал запорозького козацтва. Розкопки, які проводив історик, дали йому матеріал для наукових праць про духовну культуру запорожців, могили яких містили зброю та предмети побуту [30, с. 241–256].

Інформаційний потенціал синодиків та епітафій як історичних джерел схарактеризували М. Максимович [31; 32; 33], В. Щербина [34], Е. Де Віте [35].

Відомості про окремі атрибути поховальної культури містять студії М. Петрова [36], В. Барвінського [37], етнологічні дослідження З. Кузелі [38], В. Гнатюка [39] та І. Свенціцького [40].

На початку 20-х рр. XX ст. у контексті розпочатої

радянською владою антирелігійної кампанії було відкрито і досліджено усипальні козацько-старшинських родів Галаганів [41, с. 274], Марковичів [42, с. 273], Гребінок [43, арк. 10], Розумовських [44, с. 102].

У 20-х рр. XX ст. з'явилася серія публікацій М. Вайнштейна [45, с. 37–47], А. Оландера [46, с. 37–47], В. Дроздова [47, с. 1–8], Я. Бріка [48, с. 1–108], О. Новицького [49, с. 13–18], в яких схарактеризовано облаштування та поховальний інвентар фамільної усипальні родини Лизогубів у Воскресенській церкві містечка Седнів.

Історик права А. Кристер у своїй роботі «Духівниці XVI–XVII віку» [50, с. 491–513] використав тексти духівниць для з'ясування особливостей українського спадкового права XVI–XVII ст. Він зосередив увагу на правовій регламентації права заповідачів, механізмі написання, юридичному закріпленні заповітів.

Отже, протягом другої половини XIX – початку XX ст. українські історики здійснили вагомий внесок у дослідження поховальної культури в добу Гетьманщини – запроваджували до наукового обігу духівниці козацької старшини, з'ясовували структуру й особливості спадкових актів, збирали відомості про облаштування родинних усипальень, поховальний інвентар, оздоблення трун і одяг козацької старшини, вивчали надгробні портрети, епітафії та синодики як складові частини поховальної культури соціально-політичної еліти доби Гетьманщини.

ПОСИЛАННЯ

1. Лазаревский А. Духовницы / А. Лазаревский // Черниговские губерние ведомости. – 1857. – № 19. – Часть неофициальная. – С. 152–160.
2. Скальковский А. Похороны запорожца в 1772 году / А. Скальковский // Киевская старина. – 1898. – № 2. – С. 43–47.
3. Ксензенко А. Гетманская усыпальница / А. Ксензенко // Киевская старина. – 1887. – № 2. – С. 353–358.
4. Хатемкин А. К памятникам недавней старины в г. Козельце / А. Хатемкин // Киевская старина. – 1898. – № 12. – С. 413–424.
5. Пискорский В.К. Памятники старины в селе Субботове / В.К. Пискорский // Киевская старина. – 1892. – № 3. – С. 484–486.
6. Ястребов В. Разоренная могила / В. Ястребов // Киевская старина. – 1898. – № 9. – С. 80–82.
7. Краснов В. Могила гетьмана Дорошенка / В. Краснов // Киевская старина. – 1900. – № 7–8. – С. 5–10.
8. Лазаревский А. Образчик старинной малорусской эпитафии / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1885. – № 5. – С. 180–181.
9. Егоров И. Вирши о смерти в синодике XVIII ст. / И. Егоров // Киевская старина. – 1903. – № 6. – С. 169–170.
10. Лазаревский А. Генеральный обозный Василий Касперович Борковский 1640–1702: К портрету / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1894. – № 3. – С. 530–536.
11. Лазаревский А. Михайло Борохович Галяцкий полковник 1687–1704. (К портрету) / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1890. – № 3. – С. 547–551.
12. Лазаревский А. К портрету Адама Киселя / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1885. – № 8. – С. 745–750.
13. Лазаревский А. К портрету С.Я. Ширая / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1887. – № 10. – С. 398–400.
14. Лазаревский А. Люди Старой Малороссии / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1882. – № 3. – С. 449–498.
15. Лазаревский А. Люди Старой Малороссии / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1882. – № 8. – С. 253–258.
16. Лазаревский А. Люди Старой Малороссии / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1884. – № 1. – С. 31–32.
17. Лазаревский А. Люди Старой Малороссии / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1886. – № 1. – С. 1–16.
18. Лазаревский А. Старинные малороссийские портреты / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1882. – № 5. – С. 337–342.

19. Широцький К. Дещо про давні портрети / К. Широцький // Сайво – 1914. – Ч. 7–9. – С. 198–202.
20. Там само. – С. 200.
21. Кузьмин Е.М. Украинская живопись XVII столетия / Е.М. Кузьмин // История русского искусства / [под. ред. И. Грабаря]. – М., 1914. – Т. VI. – С. 455–482.
22. Щербаківський Д. Український портрет. Виставка українського портрету XVII–XX ст. / Д. Щербаківський, Ф. Ернст. – К., 1925. – 61 с.
23. Стороженко А. Старинные малороссийские портреты / А. Стороженко // Киевская старина. – 1882. – № 9. – С. 577–579.
24. Стороженко Н. Полковник Прилуцкий Иван и бунчуковый товарищ Григорий Стороженки / Н. Стороженко // Киевская старина. – 1890. – № 4. – С. 167–173.
25. Модзалевский В.Л. Два старинных духовных завещания / В.Л. Модзалевский // Историко-литературный сборник: Посвящается В. Срезневскому (1891–1916). – Л., 1924. – С. 92–117.
26. Заявление В.Л. Модзалевского в Черниговскую губернскую ученую архивную комиссию, 1 л. // Институт рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського НАН України, ф. I, спр. 12062.
27. Модзалевский В.Л. Очерки искусства Старой Украины. Чернигов / В.Л. Модзалевский, П.Н. Савицкий [подготовка до друку і передмова О.Б. Коваленка] // Чернігівська старовина: Збірник наукових праць, присвячений 1300-літтю Чернігова. – Чернігів: Сіверянська думка, 1992. – С. 101–142.
28. Ефименко А.Я. История украинского народа / А.Я. Ефименко – К.: Либідь, 1990. – 512 с.
29. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / М. Грушевський – К.: Наукова думка, 1997. – Т. 9. – Кн. 2: Роки 1654–1657. – 776 с.
30. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків: У 3 т. / Д. Яворницький. – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 1. – 592 с.
31. Максимович М.А. Надгробная суета / М.А. Максимович // Максимович М.А. Собрание сочинений. – К.: Типография М.П. Фрица, 1877. – Т. 2. – С. 238–239.
32. Максимович М.А. Надгробные стихи Кочубею и Искре в Печерской лавре / М.А. Максимович // Максимович М.А. Собрание сочинений. – К.: Типография М.П. Фрица, 1877. – Т. 2. – С. 240–242.
33. Максимович М.А. О надгробиях в Печерском монастыре / М.А. Максимович // Максимович М.А. Собрание сочинений. – К.: Типография М.П. Фрица, 1877. – Т. 2. – С. 216–237.
34. Щербина В. Помяник киевского Пустынно-Николаевского монастыря / В. Щербина // Киевская старина. – 1895. – № 12. – С. 90–92.
35. Де Витте Е.И. Древний помяник Киево-Михайловского (Златоверхого) монастыря (XVI–XVII вв.) / Е.И. Де Витте // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1903. – Кн. 17. – Отд. I – Вып. I. – С. 1–64.
36. Петров Н.И. Две надгробные надписи конца XVII века Константину Ивановичу и Константину Константиновичу князьям Острожским / Н.И. Петров // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1879. – Кн. 1. – С. 80–81.
37. Барвінський В. Помяники усопших / В. Барвінський // Стара Україна. – 1924. – № 6. – С. 88–89.
38. Кузеля З. Українські похоронні звичаї й обряди в етнографічній літературі / З. Кузеля // Етнографічний збірник. – Львів, 1912. – Т. XXXII. – С. 133–201.
39. Гнатюк В. Похоронні звичаї й обряди / В. Гнатюк // Етнографічний збірник. – Львів, 1912. – Т. XXXII. – С. 133–201.
40. Свенціцький І. Похоронні голосіння / І. Свенціцький // Етнографічний збірник. – Львів, 1912. – Т. XXXI. – С. 1–129.
41. Будзар М. Доля сімейних поховань родини М.А. Маркевича у садібі села Турівка Прилуцької округи в 20-ті роки XX ст. у розвідках В.І. Маслова / М. Будзар // Сіверщина в історії України: Збірник наукових праць. – К.; Глухів, 2015. – Вип. 8. – С. 272–276.
42. Там само. – С. 273.
43. Звіт члена-кореспондента Харківської краєвої комісії охорони пам'яток культури і природи за пророблену ним протягом 1928–1929 рр. роботу по охороні пам'яток культури на Прилуччині та матеріали до звіту, 5 грудня 1929 р. // Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського НАН України, ф. 243, спр. 1171, 13 арк.
44. У склепі останнього гетьмана / [підготовка до друку і передмова О. Коваленка та С. Гаврилової] // Сіверянський літопис. – 1995. – № 3. – С. 102–110.
45. Вайнштейн М. Мощі і мумії / М. Вайнштейн // Безвірник. – 1929. – № 11–12. – С. 37–47.
46. Оландер А.О. Седнівські мощі / А.О. Оландер // Безвірник. – 1927. – № 1. – С. 37–47.
47. Дроздов В. Спекуляція попівства на людських трупах / В. Дроздов. – Чернігів, 1930. – 8 с.

48. Брік Я. Місця минулого й майбутнього: По Чернігівщині (літературний репортаж) / Я. Брік. – К.: Державне видавництво України, 1929. – 108 с.

49. Новицький О. Муміфіковані тіла в Седневі / О. Новицький // Україна. – 1924. – Кн. 1–2. – С. 13–18.

50. Кристер А.Е. Духівниці XVI–XVII віку / А.Е. Кристер // Ювілейний збірник на пошану акад. Д.І. Багалія. – К., 1927. – С. 491–513.

Попружная А.В. Погребальная культура казацкой старшины в трудах украинских историков второй половины XIX – начала XX ст.

В статье проанализировано состояние научной разработки погребальной культуры социально-политической элиты Гетманщины во второй половине XIX – начале XX вв., а именно выяснены характеристики основных составляющих частей погребальной культуры казацкой старшины.

Ключевые слова: казацкая старшина, погребальная культура, духовница, надгробный портрет, эпитафия.

Popruzhna A.V. Cossack nobles funeral culture in the works of Ukrainian historians of the second half of XIX – early XX century

The article analyzes the scientific development of the funerary culture of social and political elite of Hetman period in the second half of XIX – the beginning of the XX century as follows: characteristics of the main constituent parts of the Cossack nobles funerary culture.

Key words: Cossack nobles, funeral culture, will, funerary portrait, epitaph.

01.03.2017 р.

J

УДК 94(477):631.117.2«190»

М.О. Мельник

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ПЕТРОВСЬКОЇ ШКОЛИ САДОВИХ ПРАЦІВНИКІВ У ГЛУХІВСЬКОМУ ПОВІТІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У даній статті, переважно на основі аналізу доповідей Глухівської управи, досліджується процес створення та діяльності Петровської школи садових працівників, розглядається роль земства у цьому процесі.

Ключові слова: сільськогосподарська освіта, нижчі сільськогосподарські школи, Петровська школа садових працівників, земство, Глухівський повіт.

Освіта на сучасному етапі розвитку сільськогосподарського виробництва відіграє надзвичайно важливу роль. Вона виступає безпосередньо продуктивною силою суспільства, визначаючи і прискорюючи розвиток цієї галузі. І саме становлення та розвиток сільськогосподарської освіти дав поштовх розвитку сільського господарства, сприяв розповсюдженню знань у всіх галузях агропромислового комплексу, починаючи зі шкіл і закінчуючи вищими сільськогосподарськими навчальними закладами. Тому на сучасному етапі реформування системи освіти в Україні погляд в історію є доцільним для більш глибокого переосмислення досвіду, зокрема, до вивчення історії земських установ, які внаслідок реформи 1864 р. у Російській імперії стали важливим громадським інститутом і функціонували в українських губерніях у другій половині XIX – на початку XX ст., адже земства розпочали освітню діяльність для всіх верств населення, заклали організаційні засади та сприяли розвитку сільськогосподарської освіти.